

PAOLA LO CASCIO

Què se n'ha fet de l'esquerra italiana

Encara som a temps?

UNA APROXIMACIÓ A UNA PREGUNTA DIFÍCIL I RECURRENT

Qui escriu porta molts anys vivint a Barcelona i al llarg de tot aquest temps són in-comptables les vegades en què, conversant amb gent de tot tipus interessada per Itàlia (els vincles emocionals entre la capital catalana i el país transalpí sempre han sigut especialment forts), ha arribat infal·liblement la pregunta: ¿què se n'ha fet, de la cultura política i la implantació electoral de la «mítica» esquerra italiana de tradició comunista? ¿Com és possible que hagi desaparegut del tot allò en què molts sectors progressistes d'arreu (i d'Espanya també) s'emmirallaven plens d'admiració?

Aquestes preguntes —i les mil i una que se'n poden derivar—, són francament per quedar estabornides. Per la magnitud del tema i la seva cruesa, que es confirma en la constatació que realment en els darrers anys (l'optimisme de la voluntat pel que fa al futur impedeix avançar pronòstics), el panorama electoral —però sobretot de capacitat de elaboració política i influència en la societat— de l'esquerra italiana s'assembla bastant a un desert.

La temptació —per les òbvies exigències de síntesi— d'esbossar teories explicatives una mica abstractes pot ser alta, però no seria efectiva. Per l'envergadura de la qüestió que es pretén escatir, per la ramificació de les implicacions, per les interdependències entre la concreta situació italiana i la situació internacional, perquè els canvis han estat progressius i mai absoluts, però també —i sobretot—

| Paola Lo Cascio (Roma, 1975) és professora agregada d'Història Contemporània a la Universitat de Barcelona i investigadora del Centre d'Estudis Històrics Internacionals de la UB

perquè quan es parla d'organitzacions i cultures polítiques s'està parlant en definitiva dels interessos, les pràctiques, els desitjos i la capacitat d'innovació col·lectiva de moltes persones.

Aquest és un element que s'oblida tot sovint a hores d'ara: l'ocàs dels anomenats «grans relats» fa que se'n tingui una visió una mica enllaunada. S'estableixen en abstracte les seves característiques, s'etiqueten, es relacionen fins i tot, però es perd la perspectiva que per sobre de qualsevol altra consideració —i en el cas de les organitzacions de l'esquerra italiana, això és especialment vàlid—, van ser sobretot enormes organismes col·lectius humans, vius, i per tant difícils d'encabir en models tancats.

Tot sabent que serà impossible fer una aproximació exhaustiva i amb l'esperit d'aportar elements al debat, crec que val la pena analitzar i catalogar alguns processos del tot oberts. Ens proposem, doncs, formular preguntes en veu alta i plantejar hipòtesis, més que no pas proporcionar respostes concloents.

QUI, QUAN, COM I PER QUÈ: ELS ANYS 70 COM A CREMALLERA

Així doncs, quan va començar la crisi? S'ha argumentat que la crisi del gegant de l'esquerra italiana, aquell PCI de masses, hegemònic al panorama de l'esquerra volgut per Togliatti¹ amb la revolució conceptual i organitzativa de *il partito nuovo*, comença amb el 68 i amb la impugació de la societat tradicional (i, conseqüentment també dels seus cossos intermedis com són els partits). En el cas del PCI, com es recordarà, la sacsejada fou especialment forta,² amb la sortida de quadres i intel·lectuals importants —com ara Rossana Rossanda³—, que donarien vida al grup *Il Manifesto*. I, tanmateix, el bienni 68-69 (perquè a Itàlia el 68 va durar com a mínim dos anys i va ser alhora estudiantil però també obrer) no va ser especialment dolent ni per al PCI (que en les eleccions de 1968 va tenir un bon resultat), ni per a la central sindical més propera al món comunista com era la CGIL: la tardor

¹ A. AGOSTI: *Palmiro Togliatti: a biography*, IB Tauris, 2008; E. MACALUSO: *Comunisti e riformisti: Togliatti e la via italiana al socialismo*, Feltrinelli, 2013; V. ALBERTINA: *Togliatti e gli intellettuali. la politica culturale dei comunisti italiani (1944-1964)*, Carocci, 2014; F. BARBAGALLO: *Enrico Berlinguer* (vol. 26), Roma, Carocci, 2006; i el recent G. FIOCCO: *Togliatti il realismo della politica*, Carocci, 2018

² F. CACCAMO: «Il PCI, la sinistra italiana e la Primavera di Praga», dossier Primavera di Praga, *risveglio europeo*, 16, 2011, p. 145

³ Molt interessants, encara que no cobreixen el moment de l'expulsió del partit són les memòries de R. ROSSANDA: *La ragazza del secolo scorso*, Torí, Einaudi, 2005, així com el llibre d'un dels altres grans protagonistes d'aquell episodi, LUCIO MAGRI: *Il Sarto Di Ulm*, Il Saggiatore, 2010

de 1969 es signaven tot un seguit de convenis col·lectius molt avantatjosos pels treballadors i l'any següent s'aprovava al Parlament l'Estatut dels Treballadors, que blindava drets i capacitat d'acció sindical i democràtica en fàbriques, empreses i també a l'administració pública.⁴ Certament havia nascut una plèiade de grups i moviments d'esquerres (que en molts casos s'autodefinien clarament com a comunistes) crítics amb el PCI, considerat massa filo soviètic (no oblidem l'impacte dels tancs a Praga i la posició tímida dels comunistes italians), i «revisionista» alhora. Però igualment, no només la militància política i sindical comunista romania sòlida, sinó que encara que fos per oposar-s'hi, els mateixos grups crítics es definien a partir de la relació amb allò que era simplement *el Partit*.

Certament moltes coses canviarien en la dècada dels 70, com a mínim per tres raons, globals i també específiques del context italià, totes elles en certa forma interconnectades.

La primera té a veure amb el trencament del cicle de creixement econòmic global, que va ser especialment intens a l'Europa occidental. Això, combinat amb la capacitat organitzativa i de mobilització de sindicats i partits —que a Itàlia havia estat especialment alta—, havia permès forçar polítiques de redistribució i d'ampliació de drets que augmentaren el prestigi y la solvència dels actors que havien sabut representar els interessos de sectors amplis de la població, i especialment de les classes populars. Quan la crisi petrolífera colpejà les economies més dependents des del punt de vista energètic (com era el cas d'Itàlia) i finalment s'imposaren les receptes monetaristes, l'acció d'aquests actors s'acabà desplaçant inevitablement cap a posicions més defensives, i per aquesta raó menys eficaces a la hora de generar consens.

La segona, que també va ser global, però que a Itàlia va tenir una traducció específica, té a veure amb els canvis que es varen donar en les estructures productives i en la definició i composició dels sectors socials, i de retruc amb la capacitat de representar-ne els interessos. No és pas una casualitat que el moviment de 1977⁵ —que interessà sobretot les universitats i els barris, més encara que les fàbriques—, fos sensiblement diferent de la gran onada reivindicativa del bienni 68-69. En aquest segon cas ja no va ser el treball (en tot cas, ho va ser en part la manca de treball) al centre de l'escena, sinó les necessitats materials (els serveis públics, la lluita per l'habitatge, o els bens comuns), els drets civils, o les noves sensibilitats,

⁴ Una mirada gairebé coetània d'un dels pares de l'Estatut dels Treballadors: G. GIUGNI: *Il sindacato fra contratti e riforme: 1969-1973* (vol. 12), De Donato, 1975

⁵ L. FALCIOLA: *Il movimento del 1977 in Italia*, Carocci, 2015

com ara el medi ambient. En aquest sentit, també els sectors socials mobilitzats i les seves formes organitzatives varen ser diferents i noves: l'anomenat proletariat intel·lectual, el moviment feminista, les organitzacions ciutadanes. La famosa imatge del veritable escarni sofert a mans del moviment estudiantil per l'aleshores secretari general de la CGIL Luciano Lama a la Universitat la Sapienza de Roma el febrer de 1977, sense explicar-ho tot, en captava alguns aspectes fonamentals, entre ells la dificultat creixent de les organitzacions tradicionals de l'esquerra per copsar els canvis profunds que s'estaven produint, així com una fractura generacional —que contindria ella mateixa una veritable fractura cultural—, que seria molt difícil de recompondre.

La tercera raó té a veure amb el context de la realitat política italiana dins i fora dels edificis del poder:⁶ mai s'ha d'oblidar que la dècada dels 70, a Itàlia, és sinònim d'instabilitat, però sobretot, de violència política. Una violència obscura i terrible que s'encetava amb l'esclat d'una bomba en una sucursal bancària de Milà el desembre de 1969 i que marcava el començament d'allò que ha estat definit com *l'estratègia de la tensió*. Bombes, atemptats, homicidis: molts d'ells sense autors clars, molts d'ells amb la participació d'organitzacions d'extrema dreta i ingerències de sectors desviats de l'Estat, judicialment acreditades, orientades a crear un clima de desconfiança i pànic que afavorís una resposta autoritària després de les mobilitzacions del bienni 68-69. No fou pas l'única violència, i és impossible obrir aquí el debat sobre si l'embranchida dels grups armats de l'esquerra, així com la relació dialèctica amb la violència d'una part del moviment del 77, s'ha de considerar una reacció al clima generat per les bombes o no. Tanmateix, cal recordar que hi ha una cronologia bastant clara de l'evolució del fenomen, que permet ordenar la dinàmica amb la qual es produeix. Una primera fase que cobriria els anys entre 1969 i 1975 estaria caracteritzada per l'impacte de les massacres d'autoria incerta, així com per a l'activitat dels grups neofeixistes tradicionals. Una segona fase culminaria amb l'assassinat d'Aldo Moro, en la qual es produiria l'anomenat atac «al cor de l'Estat», especialment per part del grup armat més important de l'esquerra, les Brigades Roges. Arran de la detenció dels seus fundadors —entre 1974 i 1975—, encetaria una nova fase expansiva pel que fa a la seva militància i sobretot canviarien les seves formes d'actuació. Les primeres BR s'havien dedicat fonamentalment a accions contra dirigents de fàbrica o a atemptats incendiàries. A partir de

⁶ Una síntesi a P. LO CASCIO: «Muerte de un editor en una torre eléctrica: notas sobre la violencia política en Italia (1969-1980)», *Historia Contemporánea*, 32, 2011

1976⁷ utilitzaran fonamentalment el segrest i l'assassinat, contra personalitats del món econòmic però també i sobretot de l'Estat: polítics, jutges, membres de les forces de seguretat. Una última fase —després del veritable tsunami de l'*affaire Moro*,⁸ que tantes i tantes coses canviaria—, es va caracteritzar per dos elements nous. En primer lloc per l'aparició de nous grups d'extrema esquerra, com ara Prima Linea, de caràcter més llibertari. I en segon lloc, per un terrorisme neofeixista nou —l'anomenat «espontaneisme armat»—, el qual, sovint amb lligams amb organitzacions criminals (com ara la Banda della Magliana de Roma), també s'acarnissaria contra servidors de l'Estat en una macabra competència amb els grups d'esquerra i també per a la presència de trames ocultes com fou el cas de la lògia maçònica P2.⁹ Encara que hi hauria activitat armada i massacres sense responsables uns anys més, en un context de legislació especial contra el terrorisme i de pèrdua creixent d'empenta dels grups terroristes, la fase de la violència política es tancaria al 1980 de la mateixa manera en que s'havia obert: amb una bomba que esclatà a l'Estació de Bolonya el 2 d'agost, fent 85 morts, i per la qual han estat condemnats dos terroristes neofeixistes (que rebutgen les acusacions), però en relació amb la qual s'ha pogut demostrar judicialment que els serveis secrets han maldat al llarg dels anys perquè no se'n coneguessin els responsables.

Impossible pensar que tots aquests esdeveniments no tinguessin impacte sobre la vida política italiana, i més encara sobre l'esquerra comunista. Existeix una literatura molt nodrida que abunda en les teories de la conspiració, segons la qual tot aquest cicle de violència tindria al darrera una intervenció atlàntica per a evitar que el partit comunista es pogués apropar a l'esfera de la governabilitat. L'anomenat «factor K», que en la lògica de la Guerra Freda tindria un encaix raonable, i més encara després dels esdeveniments a Grècia, de la revolució dels clavells a Portugal i de les incerteses en torn al desenvolupament de la transició espanyola. La histo-

⁷ Un intent de periodització a M. TOLOMELLI: «Italia anni'70: nemico di Stato vs. Stato nemico», *Storicamente*, 1, 2005

⁸ La bibliografia de tot tipus sobre el cas Moro és molt nodrida. Una síntesi a F. M. BISCIONE: *Il delitto Moro e la deriva della democrazia*, Ediesse, 2012

⁹ Va operar des del 1877 fins al 1981, integrada com una organització maçònica del Gran Orient Italià. Es va fer famosa en provocar el major escàndol de la història de la República Italiana: va sortir a la llum pública amb les declaracions del mafiós Michele Sindona enmig de l'escàndol del Banc Ambrosiano, on tant l'Institut per a les Obres de la Fe com la ciutat de Milà hi tenien interessos econòmics. Entre 1965 i 1981 va condicionar el procés polític italià mitjançant la promoció de persones de confiança de la P2 a la Magistratura, el Parlament, les Forces Armades i la Premsa. Va ser objecte de diferents comissions d'investigació parlamentàries

riografia més solvent ha demostrat ja fa temps que no es pot parlar d'un disseny i una intervenció estrangera directa (queda demostrada, en canvi, la preocupació de l'administració nord-americana i la OTAN davant la situació italiana, així com l'existència d'estructures clandestines que operaren al llarg de tota la Guerra Freda, com *Gladio*¹⁰) però també, al mateix temps, que efectivament varen actuar sectors dels poders forts italians, allò que s'anomena el *deep state*.¹¹

Tanmateix, aquí el que interessa és la resposta política que va donar l'esquerra —i especialment el PCI—, no només a l'amenaça violenta, sinó al conjunt de canvis que s'estaven produint en aquella conjuntura. Són ben coneguts els tres articles publicats per Berlinguer a la revista comunista *Rinascita* a la tardor del 1973, on alertava d'una possible evolució a la xilena i la seva aposta per l'anomenat Compromesso Storico¹² (és a dir, un pacte amb la DC d'Aldo Moro) que ensems que reforçava les institucions davant l'atac del terrorisme, facilitava la normalització dels comunistes com a força que podia participar en la governabilitat de l'Estat, ni que fos sota la forma del suport parlamentari extern. L'aposta de Berlinguer i de Moro —que havia teoritzat l'apropament als comunistes amb la fórmula de l'anomenada *tercera fase*¹³— es concretaria a partir de 1976, quan es va formar un govern DC amb l'abstenció de tots els partits constitucionals, PCI inclòs, que per primera vegada es trobaria, tècnicament i pràctica, en la majoria governamental. Al gener de 1978 va haver-hi un intent d'entrada al govern, que topà amb l'oposició de les instàncies atlàntiques, però la col·laboració continuà. Poc després Moro fou segrestat per les BR i la posició mantinguda pel PCI durant els dies del segrest —que exclouïa tota possibilitat de negociar amb els terroristes, a diferència d'allò que estaven fent els socialistes—, fou tota una ratificació de l'aposta en favor de la defensa de les institucions sorgides de la Constitució republicana de 1948: el PCI defensava l'Estat, els comunistes donaven la prova més alta de la seva lleialtat a la democràcia republicana, durant tant de temps posada en tela de judici pels seus adversaris.

Moro va ser bàrbarament assassinat el maig de 1978 però el PCI continuà mantenint el seu suport al govern. Comptat i debatut, fins a aquell moment la col·laboració, havia donat fruits en termes d'acció de govern: la creació del Servei Nacional

¹⁰ L. NUTI: «The Italian 'Stay-Behind' network—The origins of operation 'Gladio'», *Journal of Strategic Studies*, 30(6), 2007, pp. 955-980

¹¹ U. GENTILONI SILVERI: *L'Italia sospesa: la crisi degli anni Settanta vista da Washington* (vol. 28), Einaudi, 2009

¹² F. BARBAGALLO: «Enrico Berlinguer, il compromesso storico e l'alternativa democratica», *Studi Storici*, 45(4), 2004, pp. 939-949

¹³ G. COTTURRI: «Moro e la transizione interrotta», *Studi Storici*, 37(2), 1996, pp. 489-511

de Salut, la llei sobre la liberalització de l'avortament, un ambiciós pla d'edificis residencials de protecció oficial i la introducció d'una normativa de regulació de lloguers, sense anar més lluny. Tanmateix, el PCI retiraria el seu suport al govern el 1979, preocupat per l'esgotament del projecte reformador i amb un creixent malestar intern degut a la possible lectura de subalternitat del paper dels comunistes en aquells tres anys, que s'havia plasmat en un sever correctiu en les eleccions del juny.¹⁴ A partir de 1980, els comunistes tornarien a reclamar un «govern d'alternativa», prioritzant una col·laboració amb un partit socialista que, tanmateix, amb la consolidació del lideratge de Craxi mai va voler optar seriosament per aquesta via. I aquí val la pena fer un apunt per recordar com l'evolució dels socialistes italians al llarg de les primeres tres dècades de la història republicana incidirien profundament també sobre les opcions del PCI de ser normalitzat. Ja al 1947 una part del socialisme italià s'escindiria creant l'atlantista PSDI, finalment admès a la majoria governamental. Socialistes i comunistes mantindrien la unitat d'acció fins al 1956, i després amb la ruptura amb Moscou arran dels fets de Budapest, el PSI entraria al govern a principi dels anys 60, en un context en el qual —a diferència d'allò que estava passant a la resta de l'Europa Occidental—, el partit gran de l'esquerra seria el comunista, no pas el socialista. Les relacions foren en aquest sentit anòmales, oscil·lants entre el desig i la pràctica de col·laboració (especialment en l'àmbit local) i la por socialista a veure's absorbit —pràcticament i ideològica—, per un cosí que s'havia fet cada cop més gran. En aquest marc, la conquesta del control del PSI per part de Bettino Craxi el 1979 marcà un abans i un després en la mesura en que foren marginats els dirigents més proclius a una entesa amb els comunistes, i la tan reivindicada «autonomia socialista», s'acabaria traduint en un allunyament ideològic clar que portà el PSI a incorporar moltes de les suggestions liberals que entrarien amb força en l'agenda política als anys 80.

En els anys immediatament posteriors a la ruptura del *Compromesso Storico* a més —i amb la sortida a la llum de les pitjors trames i corrupteles, com en el cas de la P2—, aquella decisió de trencament —que fou objecte d'un profund debat en el si de la direcció comunista— semblà referendar-se positivament. La «diferència» comunista, en termes de moralitat davant d'un sistema que ja mostrava tots els vicis que es farien patents uns deu anys després, podia ser exhibida de manera veraç i es creia que reeixida. El mateix Berlinguer havia teoritzat de manera més que precisa l'existència d'una «qüestió moral», que es confirmaria plenament en

| ¹⁴ El PCI havia perdut un 4% dels vots i 27 diputats

els anys següents.¹⁵ I tanmateix, la dècada dels 80 s'obria per al PCI en un context objectivament hostil.

UN ENTORN HOSTIL I UN MIRATGE LEGÍTIM

El quadre internacional havia canviat dràsticament amb l'auge neoliberal i la progressiva crisi del bloc comunista (no es pot oblidar que el 1978 s'havia escollit un papa polonès), i a nivell intern els símptomes d'un canvi estructural en la composició, els desitjos, i les aspiracions dels sectors de les classes socials (també de la classe obrera), agafarien a contrapeu el partit. La imatge potser més evident del canvi de paradigma, com a mínim a Itàlia, és la de l'anomenada «marxa dels quaranta mil», quan l'octubre de 1980, a Torí —ciutat obrera, ciutat de la FIAT—, els *white collars* de la fàbrica es varen manifestar en contra dels piquets obrers que feia ja més d'un mes que bloquejaven els accessos com a forma de pressió enmig d'un pols per a un ERO.¹⁶ Finalment, tres dies després de la manifestació s'arribà a un acord que impedia els acomiadaments però alhora mantenia les línies bàsiques de la reestructuració que la propietat volia dur a terme. Però més enllà de com havia conclòs aquell episodi concret, fou tot un símbol de la fi d'una època. En primer lloc per la manifestació mateixa: era del tot inèdit que en una ciutat com Torí s'aconseguís organitzar una veritable contra-mobilització obrera: als dirigents i quadres s'hi afegiren botiguers, funcionaris, professionals. En segon lloc pel propi objecte del pols: el sindicat estava lluitant per mantenir drets i retribucions, no pas per a millorar-los: s'havia acabat la fase expansiva. I finalment, per la manera com havia acabat aquella lluita, amb la imatge d'una capitulació gairebé sense pal·liatius. Per altra banda, la progressiva pèrdua de poder contractual per part dels sindicats no seria una qüestió únicament italiana. Venien vents de canvi a tot arreu, i en el cas del PCI a les dificultats que varen experimentar partits i sindicats d'esquerres arreu s'hi afegia el bandejament de l'àrea de govern a través d'un anticomunisme que tornaria a ser agressiu. Per això va cuejar durant molt de temps el debat sobre si, i fins a quin punt, hauria estat millor perseverar en el compromís històric i enfrontar-se a la nova fase que venia des de dins del govern, no pas des de la oposició.¹⁷

¹⁵ Havia estat objecte d'una extensa entrevista d'Eugenio Scalfari al secretari general comunista, publicada en *La Repubblica* el 28 de juliol de 1981. Es pot consultar a: E. BERLINGUER i E. SCALFARI: *La questione morale*, Aliberti, 2011

¹⁶ F. PALAIA: «La cgil, la vertenza fiat e 'la marcia dei quarantamila'», *Nuova Rivista Storica*, 102(1), 2018

¹⁷ F. BARBAGALLO: «Il PCI dal sequestro di Moro alla morte di Berlinguer», *Studi Storici*, 42(4), 2001, pp. 837-883

També s'ha de tenir en compte el context en el qual el PCI havia fet i es plantejava mantenir o no aquella aposta. I el context era francament difícil no només per la conjuntura internacional, sinó també per la interna. A partir de 1981 es començà a fer públic l'abast de la P2, alhora que tant en la DC com en el PSI prenién força —a través dels lideratges de Forlani¹⁸ i de Craxi— les opcions més anticomunistes. Ras i curt, era molt difícil argumentar la insistència en una col·laboració amb un sistema de partits i de poder que estava donant tots els senyals d'una inevitable descomposició i que a més no s'estava de proclamar la seva voluntat d'arraconar el món comunista. En aquest sentit, el diagnòstic sobre la necessitat de distingir-se de la resta —la «diferència comunista»—, que havia fet el mateix Berlinguer (i la gran majoria de la direcció del PCI) era correcte. Igualment però, dibuixava un camp en el qual era terriblement difícil mantenir la iniciativa, perquè el risc, com es veuria més endavant, era que l'apel·lació a la honradesa, ja sense aliances possibles, i amb una creixent dificultat per copsar els canvis socials i culturals que s'esdevenien al país, fos poc operativa des d'un punt de vista polític. Mentre que Berlinguer i el PCI parlaven ja des del 1977 d'austeritat —entesa com a valor ètic positiu, com a antídoto enfront del consumisme i el malbaratament de recursos—, a principi dels anys 80 els italians descobrien les televisions comercials. Cansats de política i de militància, es lliuraven a les *mamachichos* de les cadenes berlusconianes. Un decalatge massa fort, i gairebé impossible de plantejar explícitament: malgrat tot el partit era encara bastant fort perquè hi hagués una sensació de perill suficient per a precipitar una reflexió de fons. En certa manera podia ser un miratge legítim —valgui l'oxímoron— pensar que hi hauria encara possibilitats.

Unes possibilitats anorreades pels fets que es succeïen als països de l'Est (malgrat que Berlinguer ja al 1981 havia consumat del tot el distanciament de l'URSS, cosa que li valgué més d'una crítica interna), per l'agressivitat anticomunista del govern de Craxi a partir de 1983,¹⁹ per un procés de normalització política que tornava a marginar l'esquerra del govern del país. La sobtada, terrible i colpidora mort de Berlinguer la primavera de 1984, enmig de la campanya per a les eleccions europees, acabaria agreujant la situació. El PCI seria el primer partit en aquelles elec-

¹⁸ En el Congrés de la Democràcia Cristiana del 1980 s'aprovà un document, l'anomenat «Preàmbolo», que posava fi a l'estratègia del Compromesso Storico, i apostava clarament per una relació privilegiada amb el PSI de Craxi. G. COTTURRI: «Moro e la transizione interrotta», *Studi Storici*, 37(2), 1996, pp. 489-511

¹⁹ P. CRAVERI: «L'ultimo Berlinguer e la "questione socialista"», *Ventesimo secolo*, 1(1), 2002, pp. 143-192

cions —amb més del 33% dels vots s'havia finalment produït el *sorpasso* a la DC—, però només un any després la ciutadania italiana votava en referèndum a favor d'una de les mesures més agressives que havia dut a terme el govern de Craxi, la que deslligava els salaris de l'IPC (l'anomenada *scala mobile*).²⁰ Els comunistes (també els del sindicat CGIL) s'havien bolcat sense reserves en aquella batalla referendària i, simplement, havien perdut. La derrota (que es completaria poc després amb la modificació de la norma de regulació dels preus dels lloguers), agafava el partit més gran de l'esquerra italiana estabornit i ara orfe del seu lideratge més important.

EL NOM I LA COSA

A partir de la mort de Berlinguer i fins al 1988 el partit va viure en una certa interinitat: amb el veterà col·laborador Alessandro Natta, un grup dirigent berlinguerià però ja sense el lideratge de Berlinguer aniria trampejant fins que es començà a obrir de manera explícita la qüestió de la identitat i de la línia política a seguir. I és llavors —també al caliu d'una situació internacional que es feia cada cop més incòmoda—, que agafà protagonisme un grup dirigent nou, encapçalat per Achille Occhetto i integrat per dues figures que serien clau els anys següents, Massimo D'Alema i Walter Veltroni. No és possible entrar en detalls, però si dir que Occhetto acabaria sent elegit secretari general el 1988 i apostaria per obrir la capsa de Pandora de com havia d'afrontar el partit (i de retruc el conjunt de l'esquerra italiana) la nova etapa que, segons Fukuyama, menava a la fi de la història. Començant pel nom. Que en realitat era molt més que el nom. Val a dir que el debat s'havia començat a obrir a la premsa²¹ ja feia uns anys i sempre s'havia viscut dins del partit com a una indeguda invasió de camp que a més reduïa la qüestió simplement a una exigència externa de «contrició nominalista». Per això Occhetto havia afirmat al Comité Central del novembre de 1989, en el qual encetà el procés de canvi: «primer ve la cosa i després el nom. I la cosa és la construcció a Itàlia d'una nova força política ». «La cosa», és també el títol d'un extraordinari film documental de Nanni Moretti, que es va passar moltes i moltes hores gravant sense filtres el debat que es generà en les agrupacions del PCI al voltant de la proposta d'Occhetto. I aquí hem de tornar a les advertències del principi: quan es planteja l'interrogant

²⁰ P. LANGE: «The end of an era: The wage indexation referendum of 1985», *Italian politics*, 1, 1986, pp. 29-46

²¹ Arran d'un article publicat al diari *La Repubblica*, el 22 d'agost de 1985 per l'ex diputat del PCI Carandini

de com i de quina manera ha anat evolucionant la cultura de l'esquerra italiana, sovint no es té suficientment en compte el fet que aquesta era patrimoni de milions de persones de carn i ossos.

Com és sabut, després d'un debat llarg i dolorós,²² la proposta de canvi d'Occetto —una nova força política capaç de parlar al conjunt de l'esquerra i que s'encaminés cap a la socialdemocràcia, que es diria Partito Democratico della Sinistra (PDS)— prevalgué amb un 70% dels consensos interns. Els contraris, que plantejaven renovar el partit, però sense renegar de la identitat comunista, hi romangueren en bona part, per bé que un grup encapçalat pel veterà dirigent del partit Armando Cossutta marxà per a crear Partito della Rifondazione Comunista, juntament amb sectors de l'esquerra procedents de la escissió d'Il Manifesto i dels moviments socials.

Cal dir que aquest canvi cabdal es donava en una conjuntura verament crítica per al país: enmig de la campanya del referèndum sobre una reforma electoral que limités el poder dels partits, sota l'atac d'una màfia que l'any següent assassinava als jutges Falcone i Borsellino, amb la recessió econòmica i la necessitat d'entrar en els paràmetres de Maastricht, i sobretot, enmig de la tempesta judicial sobre la corrupció que s'emportaria per davant el sistema de partits que havia nascut amb la construcció de la República. De fet, entre 1992 i 1994 començaria l'etapa dels anomenats «govern tècnics», que en aquest cas comptarien amb el suport del nou partit PDS. La prova de la veritat seria el 1994, convocades les eleccions amb una llei electoral nova de trinca (i per primer cop, de caràcter uninominal, per tant que afavoria les coalicions) i amb una societat sacsejada pel tsunami polític, judicial, i econòmic dels anys anteriors.

IL PARTITO DEGLI ONESTI

Les eleccions d'abril del 1994 eren la prova per al nou partit, però també per al conjunt de l'esquerra, que es presentaria en una coalició anomenada *Progressisti* —amb els verds i els petits partits de centreesquerra, i amb un pacte amb Rifondazione Comunista—, mentre que el PSI havia desaparegut i molts dels seus dirigents havien acabat en candidatures de centre-dreta. Ja no existien els obstacles que havien bloquejat en el passat: la Guerra Freda s'havia acabat i l'eix anticomunista DC-PSI havia estat escombrat per les investigacions sobre la corrupció. Tot indicava que havia arribat l'hora d'entrar per la porta gran al govern. De fet aquest fou el

²² El pes d'aquell debat en la societat italiana es resumeix molt bé en una pel·lícula d'Ettore Scola de 1993 anomenada «Mario Maria e Mario»

plantejament que va fer Occhetto: els hereus del PCI no havien robat, havien estat els més durs amb la Màfia (i molts quadres i dirigents comunistes havien estat assassinats per això), i ja no hi havia l'espantall de l'URSS. Per tant podien ambicionar finalment ser una força hegemònica, que recollís vot molt més enllà de les seves fronteres naturals, com demostrà la campanya, que de fet ignorà l'espai del PPI, el partit on s'havien aplegat els democratacristians d'esquerres. El despertar fou duríssim: un partit creat en set mesos, amb un nom considerat ridícul com era Forza Italia, liderat per un empresari, amic de Craxi i membre de la P2, en coalició amb la dreta i la Lega guanyaria les eleccions.²³ El primer govern de Berlusconi duraria poc, però demostrà que la política no es pot plantejar mai a partir de esquemes abstractes. La derrota de l'esquerra era filla del context internacional, certament, però també dels canvis en el món del treball i en la estructura social esdevinguts als anys 80 (una nova classe mitjana autònoma, emprenedora que havia quedat totalment fora del radar d'un partit ocupat a reflexionar sobre ell mateix), sense oblidar tampoc el gran tomb que s'havia produït en termes de referents culturals. La cultura de l'entreteniment, del privat, de la diversió, de la lleugeresa, s'havia imposat sobre la «seriositat» de la tradició comunista, no ja en 1994 sinó al llarg de tota la dècada anterior.

¿Es tractava de perseguir doncs la nova mutació de la dreta en el seu terreny? No va ser aquesta la lectura que se'n va fer. Les línies d'actuació serien en part una reelaboració de l'enfocament berlinguerià (sobretot en termes de cercar aliances amb sectors catòlics progressistes, de valorització d'una classe política local d'esquerres solvent, o de manteniment de les exigències de moralitat) i en part, per un altre costat, fruit del canvi post 89, en la mesura en que hi hagué un apropament a la Internacional Socialista, on finalment ingressà el nou partit.

Així les coses, es podria dir que les eleccions de 1996 —en les quals els post-comunistes es presentaren amb l'àmplia coalició de l'Olivera sota el lideratge de Romano Prodi, que finalment guanyà—, foren en certa mesura una evolució coherent d'allò que s'havia començat a fer amb el Compromesso Storico i després amb l'obertura cultural que comportà la creació del PDS. Donà resultats interessants en termes de polítiques socials i redistributives. I tanmateix no havia resolt una de les qüestions clau, no només simbòlica sinó estructural: l'esquerra havia arribat al govern no pas podent expressar un lideratge autònom, sinó de la mà d'un vell democratacristià, encara que fos del sector més progressista.

²³ F. RANIOLO: «Forza Italia: A leader with a party», *South European Society & Politics*, 11(3-4), 2006, pp. 439-455

COM SOBREVUIRE AL BERLUSCONISME?

Els daltabaixos que vingueren després de la caiguda del govern de Prodi el 1998 i el parèntesi del govern de D'Alema —aquest sí que fou el primer postcomunista a arribar a la presidència el govern—, quedaren fonamentalment en això, en un parèntesi. Un intermedi possible més gràcies a l'habilitat i a la determinació del mateix D'Alema que a un canvi significatiu en les relacions de força —reals o percebudes— dins del món del centre-esquerra. És més, la qüestió de la «legitimació» de l'esquerra al govern continuaria sent un tema, que acabaria consumint moltes de les energies d'un partit que, a més, s'anava fent cada cop més líquid i institucional alhora. Incapaç, per tant, de veure venir en tota la seva envergadura el tsunami berlusconià de 2001 —quan guanyà per majoria absoluta—, alhora que de «llegir» allò que s'estava movent al carrer, en forma de mobilitzacions antiglobalització. Un magma certament complex i contradictori fins i tot, però que plantejava debats que eren crucials sobre com repensar el treball, les condicions materials de vida, els moviments de persones, les transformacions tecnològiques o la gestió dels bens comuns: tots temes que eren i sobretot serien decisius en el futur.²⁴

El govern llarg de Berlusconi (que es perllongaria fins a 2006), operaria com un poderós desarticulador de les possibilitats de repensar un circuit possible de producció de continguts i traducció en una proposta política. Segurament l'onada llarga del trauma de Gènova, va tenir la seva importància en això, perquè va tenir un impacte desertitzador sobre els moviments socials. Però també en va tenir l'ofensiva reaccionària del govern Berlusconi en tots els grans temes: la política laboral, la immigració, els drets civils i les polítiques fiscals. Sense oblidar, per descomptat, la hiperactivitat legislativa per a blindar l'imperi mediàtic de *il Cavaliere*, així com la protecció de la seva posició judicial front a les acusacions de corrupció.

Davant d'aquesta situació la resposta de l'esquerra institucional va ser defensiva un cop més. El procés que portaria a la creació del Partito Democratico, la darrera mutació dels hereus del PCI, on confluïren amb els antics demòcratacristians d'esquerra, en fou la prova: un procés accidentat, difícil, marcat des del principi per a una balcanització interna que en bona part encara persisteix. La fugaç experiència del segon govern Prodi el 2006 no resolgué els problemes d'una «fusió en fred», que va impossibilitar una contaminació positiva capaç de superar les diferències en benefici d'una nova identitat compartida. I el retorn de Berlusconi al poder del 2008

²⁴ C. FONIO: «I movimenti collettivi nell'epoca della globalizzazione. I no global in Italia», *Studi di sociologia*, pp. 211-239, 2004

al 2011 va exasperar totes les contradiccions de l'etapa precedent, relegant, a més, les forces a l'esquerra del PD a un paper gairebé testimonial.

ENTRE 5 ESTRELLES I EL RENZISME: HISTORIA D'UN FINAL

Una nova oportunitat s'obrí entre 2011 i 2012: un poderós moviment marcà la victòria en una sèrie de referèndums sobre l'explotació pública dels bens comuns, en diferents ciutats guanyaren candidatures municipalistes progressistes que hegemonitzaren tot l'espectre del centre esquerra (entre elles Milà, Nàpols, Cagliari), Berlusconi fou substituït per un govern tècnic encapçalat per Mario Monti. Per una altra banda, el 2012 unes primàries molt concorregudes confirmaren com a secretari del PD a Pierluigi Bersani, procedent de la tradició del PCI. I tanmateix, aquest cicle potencialment favorable no fou aprofitat: tot i que guanyà les eleccions de 2013, l'àmplia coalició de centreesquerra liderada pel mateix Bersani no fou capaç d'articular una majoria. Una de les raons en va ser el fracàs de les negociacions amb el Moviment 5 Estrelles, que després d'haver participat a les eleccions locals i europees ara entrava al Parlament nacional amb més del 25% de vots. Sobre la naturalesa del moviment fundat per Beppe Grillo s'han vessat rius de tinta.²⁵ Tanmateix, i pel que fa al tema que ens ocupa aquí, cal destacar que en el moment de la seva eclosió, en el polièdric perfil del seu electorat hi havia una part significativa d'ex votants d'esquerres, especialment joves (més d'un 40% dels electors entre 18 i 34 anys s'havia decantat pel Moviment 5E). I és que ja feia temps que un PD que es movia cada cop més vers posicions centristes no havia sabut copsar aquesta variable, especialment sensible en els anys més durs de la crisi. L'acord no fou possible el 2013 i finalment s'optà per una gran coalició amb el centredreta sota el lideratge del catòlic Letta, en línia amb el que estava passant en altres països de la Unió Europea.

Fou en aquest context que dins del PD, el mateix 2013, s'acabà afirmant el lideratge de Matteo Renzi. Ex-alcalde de Florència, menys de 40 anys, catòlic, determinat, ideològicament més proper al centrisme i a la «tercera via» que no a qualsevol corrent del socialisme, fins i tot entès en sentit ampli, que evolucionaria més avant cap al macronisme (és a dir, en la línia del president francès Emmanuel Macron). No és aquest el lloc on ressenyar les vicissituds del *renzisme*, al poder en el partit i també en el país. I tampoc per a valorar-ne, positivament o negativa, la seva acció en termes globals. Però sí per a remarcar que l'arribada de Renzi a la

²⁵ R. BIORCIO i P. NATALE: *Politica a 5 stelle: Idee, storia e strategie del movimento di Grillo*, Feltrinelli, 2013

secretaria del PD significà una mutació important en el panorama de l'esquerra italiana. Per diverses raons. La primera, evidentment, té a veure amb la seva procedència ideològica, que marcava clarament un signe de discontinuïtat: el partit més gran que havia heretat la cultura política del PCI ara estava liderat per algú que no tenia res a veure amb la seva història. La segona rau en la força del seu lideratge: de forma irònica, una part de la premsa havia arribat a anomenar el PD com a PDR, és a dir «Partito Democratico di Renzi». Segurament el hiperlideratge renzista entroncava amb l'esperit del moment, però per altra banda —i malgrat la projecció i el «pes específic» de dirigents com ara Togliatti i Berlinguer —, la força de l'esquerra i del seu partit més important havia pivotat tradicionalment en la solidesa de les estructures col·lectives. El tall es veuria no només en la selecció del grup dirigent del PD de Renzi sinó també en la manera de gestionar la discrepància interna. Més enllà de la justícia de les crítiques i de les raons dels seus opositors interns —segurament discutibles—, el fet que els grans conflictes es saldaren amb diferents escissions, mostrava una certa incapacitat en la gestió de les diferències. Massa vegades el debat es resolgué simplement amb un «amb mi o contra de mi», en certa manera insòlit per a un partit acostumat a assumir —en tant que partit de vocació majoritària—, la diversitat interna i per al qual les escissions sempre representaren el màxim trauma. I, finalment, perquè probablement —i sense que això signifiqui un acostament ideològic a les tesis d'*il Cavaliere*—, la figura de Renzi incorporava els canvis culturals operats en les gairebé dues dècades de berlusconisme (l'al·lèrgia a les estructures, el decisionisme, la retòrica del «fer» per sobre del debat i l'elaboració, un cert *jovenilisme*) que l'esquerra de procedència comunista havia confrontat en primer terme des d'un punt de vista cultural, fins al punt que se l'havia criticada per construir la seva identitat en la primera dècada dels 2000 només en oposició a *il Cavaliere*. Amb això es vol dir que el renzisme tècnicament desterrava la tradició política de l'esquerra del partit que n'havia estat l'interpret més majoritari. I fora del PD tampoc en quedava gaire cosa: les mil sigles de l'esquerra procedent de la tradició de Rifondazione Comunista, dels moviments, i de les diferents escissions de l'època renziana, oferien un panorama més aviat desolador, per la seva incapacitat de sortir de lògiques purament autoreferencials.

UN BIG BANG

Fou en aquest escenari que s'arribà a les eleccions del març de 2018 —després de l'estavellament de Renzi per la derrota en el referèndum constitucional, que convertí en un plebiscit sobre el seu lideratge— que consagraren el Moviment

5Estrelles com a primer partit. El PD quedava poc per sota, mentre l'esquerra obtenia uns resultats francament millorables. La història del poc més d'un any que ens separa d'aquell moment és coneguda: l'acord entre 5 Estrelles i la Lega i el govern hegemonitzat pel totpoderós ministre d'interior Salvini amb unes polítiques i unes narratives d'extrema dreta, que subordinaven dràsticament el 5Estrelles i evidenciaven totes les dificultats d'unes esquerres desvirtuades, envellides, temorenques i amb grans problemes d'articulació política i discursiva.

És difícil pronosticar a hores d'ara que pot passar en el futur: l'arribada a la secretaria del PD de Nicola Zingaretti (últim descendent de pes de la tradició política del PCI i del PDS), el *harakiri* polític protagonitzat per Salvini l'estiu de 2019 i el canvi de de govern (la conjuntural majoria PD-5E, es podrà transformar en un nou bloc que torni a rescatar per a un projecte de canvi els qui havien optat per receptes populistes?), així com la més que probable migració del renzisme cap a la construcció d'una nova força política centrista, potser desemboiraran el paisatge i obriran un camí nou. I tanmateix...

I tanmateix, les incògnites de fons resten dempeus entre altres coses perquè el conjunt de l'esquerra italiana ha de tenir el coratge de superar divisions, inèrcies, personalismes i inhibicions, per tal de recuperar una tradició soterrada, segrestada, rellegint-la, esmenant-la, lligant-la a la realitat present, i projectant-la de forma del tot nova cap al futur.

Només així es podrà saber del cert si és veritat que res no desapareix, sinó que tan sols es transforma. Un *big bang* vertaderament ambiciós. Encara som a temps? ☹